

Роль часопису «Рідний край» у розширенні культурного простору української мови треба розглядати на відповідному історичному тлі. То був час, коли після поразки революції 1905 року українська інтелігенція намагалася спрямувати розвиток української мови в річище загальноукраїнської єдності й європейської цивілізації. Розглядаючи справу літературної мови як один з основних пунктів українського питання, М. Грушевський зазначав: «... Заборони треба зняти і дати українцям повну свободу і спроможність розвивати своє письменство, науку і штуку (мистецтво), своє життя громадське. Треба горнутися до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами» [1, 1]. Тому по всій Україні ширилася національно-культурна праця, закладалися «Просвіти», видавництва, виникали українські національні клуби. Українство вимагало відкриття кафедр українознавства в університетах Києва, Харкова, Одеси, домагалася права читати лекції в університетах українською мовою.

Окреслюючи соціолінгвістичні умови розвитку цього періоду, Ю. Шевельов поділив початок ХХ століття на три відтинки: 1900-1905, 1905-1914, 1914-1916, наголошуючи, що до 1905 року і умови, і загальна спрямованість розвитку української мови на підросійській Україні були ті самі, що й в останньому десятилітті ХІХ ст. [2, 26]. Тобто через укази 1863 та 1876 років, які придушували українське слово та перешкоджали розвитку національної культури в цілому, українська мова зупинилась у своєму поступі в середньому на чотири десятиріччя. Охоплюючи відтинок до 1905 року, Ю. Шевельов констатував відсутність україномовних шкіл, церкви і преси: «Тільки спорадичні — після довгих затримок — видання творів красного письменства й поезії, майже повний брак перекладної літератури, успіх українського театру, репертуар якого, однак, обмежено заборонами до п'єс з сільською тематикою; *цілковите усунення української мови з громадського життя і рідкісне вживання її в інтелігентських родинях*» (виділення наше. — С. Я.) [2, 26].

До 1905 року українська інтелігенція неодноразово подавала до уряду прохання та рекомендації стосовно зняття заборон з друкованого слова: 1880 — року херсонське і чернігівське земство; 1890 року — Олександр Кониський; 1900 року — Константин Воєнський, чиновник Петербурзького управління цензури; 1901 року хліборобський з'їзд у Москві клопочеться про дозвіл видавати українські книжки з сільського господарства; 1902 року — з'їзд кустарів у Полтаві; цього ж року Харківське товариство грамотності та господарська рада чернігівського земства кожне окремо надсилають петиції до уряду; у грудні 1904 року під час святкування ювілею І. Нечуя-Левицького всі присутні теж підписують прохання щодо послаблення утисків [2, 32]. Українська делегація у складі В. Науменка, Олени Пчілки, М. Дмитрієва (майбутнього співредактора «Рідного краю») та І. Шрага особисто прибули на прийом до голови Комітету міністрів С. Вітте. Вони вважали, що українські діячі мають взяти на себе відповідальність про розв'язання мовного питання. Олена Пчілка так згадує про ту подію: «Ми виголосили по черзі перед Вітте наші доповіді. Науменко перший говорив про стан речей українського життя й українського слова з погляду академічного. Дмитрієв спеціально підніс справу з цензурними заборонами на українське слово у розвиткові місцевого самоврядування, і, врешті, говорила я про належне українській мові місце в школі» [3, 40].

Першим україномовним легальним часописом став «Рідний край», який почав виходити у Полтаві з 24 грудня 1905 року. Це був економічний, політичний та літературний тижневик, який відбивав настрої і думки української радикальної інтелігенції. У програмній статті зазначалося: «Виходимо на широкий світ, щоб укупі з народом боротися за кращу долю для всіх трудящих, покривджених, обідраних, щоб визволити людей наших і цілий наш милий край з неволі» [4, 193]. Дослідники періодичної преси цього періоду А. Животко та Ю. Шевельов зазначають, що у Полтаві часопис виходив два роки, припинивши свою діяльність 1907 року на 16 числі: «З ч. 16 за 1907 р. видання «Рідного краю» було

адміністрацією заборонено» [4, 193]; «у Полтаві з'явився тижневик «Рідний край», який, коли його закрили на шістнадцятому випуску, перенісся до Києва» [2, 34].

Працюючи з архівними джерелами у відділі періодики ЦНБ ім. Вернадського, ми виявили ще два числа — №17 (кінець квітня) та №18 (7 травня), які теж побачили світ у Полтаві, тобто «Рідний край» припинив свою діяльність не на 16 числі, а на 18. У подальшому видання було перенесене до Києва, де за веденням Олени Пчілки виходило до 31 липня 1910 року. Тираж журналу, порівняно з іншими виданнями, був відносно великим, номери виходили регулярно, статті відзначалися актуальністю і гостротою порушених питань. Редакція одержувала чимало дописів і з Полтавщини, і з інших регіонів України. За досить короткий час було залучено до співпраці таких відомих українських діячів, як М. Сумцов, І. Огієнко, Б. Грінченко, Д. Дорошенко, М. Туган-Барановський, М. Лисенко; свої художні твори надсилали І. Нечуй-Левицький, М. Кропивницький, Леся Українка, Христя Алчевська, багато молодих літераторів.

Першим головним редактором «Рідного краю» став Микола Дмитрієв. У журналі під повним ім'ям та прізвищем, псевдонімом Слобожанин чи криптонімом М. Д. [5, 464] він друкував чимало гострих полемічних статей, історико-мистецьких розвідок, бібліографічних матеріалів. Особливо його хвилювали питання культури та мови, їх вплив на народні маси. Свій погляд щодо подальшого розвитку української мови М. Дмитрієв висловлює у першому числі часопису, у статті «*Про незрозумілу українську мову*», підкреслюючи, що «українська мова не тільки та, що чуємо від простого селянина, далеко й не вся вона у нашого славного Тараса або Квітки — у їх творах чудова мова, але ж це невелика частина надзвичайно багатой української мови». Далі Дмитрієв обґрунтовує появу неологізмів, наголошуючи, що українська мова, як і будь-яка інша, росте і розвивається, як розвивається український народ та його культура, тому за останні роки виникло багато нових слів, головним чином, на народній основі, хоч вони, як належні до сфери культури й науки, не всім відомі, а багатьом навіть здаються незрозумілими [6, 8]. Схвально відгукується М. Дмитрієв про професора Харківського університету М. Ф. Сумцова з нагоди 35-ліття наукової діяльності вченого, закликаючи широку громадськість шанувати його ім'я збірником, до якого будуть прийматися статті всіма слов'янськими мовами, і українською також. Автор має надію, що на заклик прихильно відгукнеться не лише історико-філологічний відділ, а й уся свідомо українська інтелігенція. З відрадом автор підсумовує, що проф. М. Сумцов незабаром почне читати лекції в Харківському університеті українською мовою [7, 5].

Часопис «Рідний край» часто порушував питання мови на своїх шпальтах. Усі дописи за 1907 рік умовно можна поділити на 3 частини.

I. Публікації, що безпосередньо торкалися полеміки щодо стильової диференціації української мови та правописних проблем, їх авторами були О. Пчілка, М. Дмитрієв, В. Науменко, П. Мирний та Г. Коваленко, також статті без підписів, що повідомляли про офіційні зміни у правописі. До них варто віднести «Постанову про український правопис» (1907; 6; 6)

II. Статті щодо функціональних можливостей української мови, де автори констатували поширення використання мови в суспільній сфері: церкві, шкільництві, університетських кафедрах, товариствах, національних клубах, масових святкуваннях, де на той час мовне питання було особливо актуальним. Дописувачі статей здебільшого не називали ім'я та прізвище, а лише псевдонім чи криптонім, деякі гострі полемічні статті друкувалися без підпису. Публікації другого розділу порушували такі питання:

а) *шкільна освіта* (народні школи, гімназії, курси). Наприклад, стаття без підпису (Б. п.) «*Українська мова в гімназіях*» (1907; 12; 2). Дописувач зазначає, що Міністерство народної освіти розіслало циркуляр про те, що гімназії, якщо забажають, «мають право завести учення української мови»; хоча пізніше розіслало наступний циркуляр, в якому уточнювалося, що навчати української мови можуть лише викладачі, які мають диплом українського філолога, а таких дипломів, як відомо, ніхто не мав, тому й до викладання української мови в гімназіях ніхто допущений не був. Принагідно автор повідомляє для тих, хто хоче вивчати мову, що

вже досить давно продається в книгарнях *«Українська грамати́ка»* Є. Тимченка, а нещодавно вийшла друком у видавництві Є. Череповського *«Грама́тка Норця»*. У статті *«Українська література в 1906 році»* (1907; 5-6; 5) автор Д. Д-ко, аналізуючи розвій українського літературного життя в 1906 році, констатує, що після 1905 року «наступили великі полегкості» для українського друкованого слова, які незабаром урядом «взято назад», але деякі здобутки конституційних свобод залишилися. Далі автор аналізує друковану продукцію українською мовою, що встигла вийти 1906 року на теренах Наддніпрянської України: газети, журнали, художні твори українських письменників. Серед мовознавчої літератури автор називає 6 грамати́к для шкільного навчання: *«Грама́тка Норця»* (Київ), *«Українська грама́тка»* Б. Грінченка (Київ), *«Рідна мова»* О. Базілевича (Полтава), *«Український буквар»* І. Пухальського (Полтава), *«Український букварь»* С. Русової (Петербург) та *«Коротка грама́тика української мови»* П. Залозного (Полтава). Всі вони, крім підручника І. Пухальського, «гарно зложені», й по них, на думку автора допису, можна навчитися грамотно читати й писати. Дописувач Г. Ш. згадує грамати́ки, що вийшли у Києві за 1906 рік, серед них аналізує підручник Б. Грінченка *«Українська грама́тка»* (1907; 18; 14). На думку автора, «по грама́тці Грінченка не можливо зразу починати читання, як по других, а раніш треба довгий час практикувати вияснення тільки самих згуків, не говорячи нічого з дітьми про літери». Тобто в підручнику Б. Грінченка впроваджувався аналітичний метод навчання: діти спочатку мали знайомитися зі звуками, вчитися вільно розрізняти їх, поєднувати в склади, лише потім вивчати літери, щоб уміти читати. Принагідно автор зауважує, що в грама́тиці подано багато цікавих вправ, які допомагають дітям навчитися «найкраще порядкувати мовою». Матеріал для читання підібрано такий, що відповідає дитячому розумінню й зацікавленості. Малюнки в грама́тиці, на думку автора, прості й гарні, крім 11-го (*перелаз*), «уміщений до вияснення згука «з». Цей малюнок треба замінити, бо діти називають його просто *«тином»*. У висновках автор схвально відгукується про грама́тику як один з найкращих на той час підручників, в якому «нема нічого лишнього, та нема й значних прогалин», тому він є «цінним придбанням для української школи»;

б) *університетська освіта*. У статті без підпису *«Про українські кафедри і курси українознавства»* (1907; 2; 4) йдеться про намагання українських студентів заснувати україномовні кафедри в Київському, Одеському, Харківському та Петербурзькому університетах. Рада київських професорів не виявила бажання навіть розглядати студентську заяву, хоча та «була зложена в дуже поважному й спокійному тоні, старанно доказано й укрита 1430 підписами». Відповідь студентським посланцям автор коментує так: «Київський університет — встановлена «государственна», державна, утримується на державний кошт, — через те й мова в університеті повинна бути тільки «государственна» — російська». Одеські професори, на думку автора, «поводилися дуже невиразно, і крізь ту невиразність ясно просвічувало небажання піти назустріч справедливим вимогам своїх українських слухачів». Однак відмовити студентам вони не відважувалися, і коли професор Ол. Грушевський на початку 1907 року повідомив, що буде читати курс історії України українською мовою, рада професорів не заперечила. Автор наголошує, що лекції Ол. Грушевського стали *«першим українським словом, що залунало з університетської кафедри в Росії»* (курсів автора). Дописувач констатує, що найприхильніше поставилися до україномовних кафедр професори Харківського університету, які постановили заснувати з осені 1907 року дві українські кафедри: мови та літератури. Міністерство освіти цю постанову не затвердило, але це не злякало професорів, тому, як стверджує автор, «проф. Сумцов читатиме... українською мовою курс української народної словесности; професор Халанський читатиме курс української мови; проф. Баталій читатиме українську історію». Що ж до Петербурзького університету, то у відповідь на домагання студентів читати окремі дисципліни українською мовою професори «люто виступили проти самої думки про українські кафедри», аргументуючи це тим, «що ніякої української мови, історії й письменства нема, а через те й нема чого читати про це в університеті», додаючи, що «української наукової мови не існує», отже, нема потреби створювати україномовні кафедри.

Крім Одеського та Харківського університетів, українською мовою почав читати історію української літератури на вищих жіночих курсах у Києві проф. Лобода. На Бестужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі історик О. Єфіменко почала читати історію «Южной Руси». А в музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві І. Стешенко започаткував лекції українською мовою про історію української драми. На закінчення автор висловлює сподівання, що українське студентство у Києві та Петербурзі не покине думки «про українські кафедри з українською ж викладовою мовою».

Григорій Сьогобічний (псевдонім головного співредактора часопису «Рідний край» Григорія Коваленка) у статті «*Наше національне життя в 1906-м році*» (1907; 3; 12) зазначає, що разом зі студентством питання про відкриття україномовних кафедр порушили слухачки вищих жіночих курсів. Автор додає, що це питання викликало велику кількість листів, в яких «різні стани людности висловлювали домагання повної українізації школи на Вкраїні». У статті «*Українські кафедри в університеті*» (1907; 13; 6) йдеться про перші лекції з історії України доцента Ол. Грушевського українською мовою в Одеському університеті, на яких «авдиторія буває повнісінька!», а справа українського національного самопізнання «оживає скрізь... і між одеськими студентами».

Варто виокремити велику кількість дописів, що стосуються українознавчої діяльності професора М. Ф. Сумцова у Харківському університеті: короткі замітки про перші лекції українською мовою, привітання з цим святом з різних куточків Росії й Західної України, повідомлення про перший науковий збірник українською мовою, присвячений ювілею Сумцова, схвальні й не дуже відгуки про стиль його викладу: «*Про першу українську лекцію проф. Сумцова*» (1907; 2), «*Лист до професора Сумцова*» (привітання від голови українського земляцтва Москви) (1907; 5).

в) окремі дописи щодо церковного вжитку української мови: «*Указ Святого Синода*» (про навчання українською мовою на Поділлі в церковних школах) (1907; 9), «*Євангеліє українською мовою*» (1907; 18), «*Рідне слово бере силу*» (1907; 17).

III. Невелика кількість статей констатувала обмеження суспільного використання української мови: «*Заява Саксаганського*» (про заборону друкування афіш у Полтаві українською мовою) (1907; 7), «*Заборона українського перекладу*» (про заборону друкувати п'єсу «Вільгельм Телль», перекладену на українську мову Б. Грінченком) (1907; 11), «*З поводу відмови київським студентам українських кафедр*» (звістка про відмову ректора Цітовича сприяти створенню кафедри українознавства в Київському університеті) (1907; 8), «*Право української мови на археологічному з'їзді в Чернігові*» (про відмову українським представникам читати доповіді на Московському археологічному з'їзді українською мовою) (1907; 8).

«Рідний край» підтверджує лексичну й орфографічну невпорядкованість періодичних видань 1905-1907 років на Наддніпрянській Україні, де правописна неузгодженість між різними угрупованнями української інтелігенції давалася взнаки. У періодиці правописна невпорядкованість заважала нормальному функціонуванню української літературної мови. Окремі порушення орфографічної системи відбивали невисоку загальну мовну культуру видавців, інші були результатом того, що в самій орфографічній системі ще не склалися певні сталі традиції у відтворенні на письмі тих чи інших фонетичних явищ. Б. Грінченко говорив про це так: «Кожне число газети, як і кожна книжка журналу, мене бентежить через граматичний хаос, що в них панує» [8,40]. Найголовнішою перешкодою була відсутність єдиного розуміння основи української літературної мови, а звідси - й різна орфографічна орієнтація у відбитті за допомогою правопису живих мовних явищ, зокрема діалектів, говорів, неологізмів.

Загальновідомо, що преса того періоду дотримувалася фонетичної орфографії. У 1905-1907 роках процес формування української орфографії набув широкого розголосу. У Наддніпрянській Україні періодика друкувалася переважно правописом, який існував до 1876 року і був відмінний від західного варіанта фонетичного правопису, тобто «желехівки», орієнтованої на звукові особливості південно-західних говорів. Західноукраїнський

фонетичний правопис у редакції Є. Желехівського, схвалений філологічною секцією Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, поширився і в буковинських виданнях. Наддніпрянський правописний варіант, ухвалений Російською академією наук і поданий для ознайомлення українським філологам Б. Грінченкові, П. Житецькому, А. Кримському, К. Михальчуку, В. Науменкові, поширився в мові періодичних видань Центральної та Східної України.

Приклади орфографічної невпорядкованості на сторінках «Рідного краю» за 1907 рік:

1. Спостерігалися орфографічні розбіжності у написанні префікса *роз-*. В одному числі траплялися написання *роз-* і *рос-*: *розказать* (1907; 8; 5), *розтягнуте* (1907; 5; 4), *розказують* (1907; 18; 15). Більшість авторів перед буквами на позначення неглухих приголосних вживали *роз-*: *розрізнені* (1907; 8; 4), «*Розгардіяш*» (1907; 5; 4).

2. Східноукраїнські газети й журнали апостроф ставили переважно за тими ж правилами, що й у сучасному правописі: *п'єски* (1907; 18; 14), *сап'янці* (1907; 18; 14), *з'явище* (1907; 18; 15). Хоч деякі автори підтримували І. Нечуя-Левицького, який радив у дієсловах типу *б'є*, *п'є*, в словах іншомовного походження, перед закінченням іменників на *-мя* та після приголосних *в* і *р* писати м'який знак, що й спостерігаємо на сторінках «Рідного краю»: *хлоп'ячий* (1907; 18; 15), *б'ють* (1901; 18; 15), *здоров'я* (1907; 5; 5). Зрідка траплялася повна невпорядкованість щодо вживання апострофа: *пам'ятаю* (1907; 17; 14).

3. Літера Г, якою позначався задньоязиковий проривний дзвінкий приголосний, була більше поширена в західноукраїнській практиці, тому слова *грунт* (1907; 5; 5), *згуртувала* (1907; 18; 15), *агроном* (1907; 18; 13), *глум* (1907; 18; 14) вживаються з гортанним щілинним г.

4. У сучасному значенні вживалися буквосполучення *йо* та *ьо*: *усього* (1907; 8; 5), *знайомиться* (1907; 18; 14) *справжньою* (1907; 18; 15), *лишнього* (1907; 18; 15).

5. У тій самій статті можна спостерігати написання: *оповідання Нечуя-Левицького і IV том ів. Левицького* (1907; 5; 4); *твори Кропивницького і «Скрутна доба» Кропивницького* (1907; 17; 15).

У періодиці початку ХХ ст., зокрема на сторінках «Рідного краю», українська мова торувала шлях до вільного існування, ставши знаряддям відродження національної свідомості. Вона засвідчувала появу публіцистичного стилю й частково наукового з великою кількістю новотворів. Та найголовніше — вона виборолала собі місце в університетській освіті та в свідомості зрусифікованого кола української інтелігенції Києва, Одеси, Харкова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Про українську мову і українську справу. — К., 1991.
2. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. — Чернівці, 1998.
3. Пчілка Олена. Твори. — К., 1988.
4. Животію А. Історія української преси. — К., 1999.
5. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). -К., 1969.
6. М. Д. Про незрозумілу українську мову // «Рідний край», 1905, № 1.
7. М. Д. Збірник присвячений профес. М. Ф. Сумцову // «Рідний край», 1907, №5.
8. Грінченко Б. Тяжким шляхом: про українську пресу. — К., 1906.